

Церашковіч, П.У. Фарміраванне ўкраінскай і беларускай нацый у XIX — пачатку XX ст.: параўнальны аналіз сацыяльных рэсурсаў / П.У.Церашковіч // Працы гістарычнага факультэта : навук. зб. Вып. 1 / рэдкал. : У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск : БДУ, 2006. — С. 179–184.

П. У. ЦЕРАШКОВІЧ

**ФАРМІРАВАННЕ ЎКРАЇНСКАЙ
І БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЙ У XIX — ПАЧАТКУ XX ст.:
ПАРАЎНАЛЬНЫ АНАЛІЗ САЦЫЯЛЬНЫХ РЭСУРСАЎ**

Міраслаў Грох, вядомы чэшскі даследчык, у сваёй манаграфіі «Сацыяльныя перадумовы нацыянальнага адраджэння ў Еўропе» (1985, 2000) заўважыў, што бадай што самым цяжкім у тэарэтычным асэнсаванні працэсаў утварэння нацый з'яўляецца адказ на пытанне, чаму некаторыя нацыянальныя рухі былі больш паспяховымі за іншыя [11, с. 83]. Параўнальны аналіз утварэння беларускай і ўкраінскай нацый дазваляе ў значнай ступені вырашыць гэтую праблему, асабліва пры ўліку агульнага падабенства палітычных і сацыяльных умоў развіцця нацыянальных працэсаў.

Трэба адзначыць, што гэты сюжэт ужо прыцягваў да сябе ўвагу даследчыкаў. Шмат хто з іх, напрыклад М. Грох, М. Вальденберг, С. Екельчык, звярталі ўвагу, галоўным чынам, на падабенства гэтых працэсаў [11, 12, 14, 2]. У тым ліку згадваліся перавага сялянства ў сацыяльнай структуры, аднолькавыя «стартавыя» ўмовы (адсутнасць якой-небудзь формы палітычнай аўтаноміі), негатыўны ўплыў палітыкі расійскай адміністрацыі і г. д. Характэрна, што, напрыклад, М. Грох лічыў, што і ў пачатку 1990-х гг. беларускі і ўкраінскі нацыянальныя рухі знаходзіліся на адной і той жа ступені развіцця (адноўленай (раней перарванай) фазе «Б», значыць, фазе нацыянальнай агітацыі, што папярэднічае ўласна масаваму руху) [12, с. 97].

У той жа час некаторыя даследчыкі, адзначаючы падабенства, спрабавалі патлумачыць і адрозненні. Так, Р. Радзік акцэнтаваў увагу на ролі уніяцкай царквы, Я. Грыцак і С. Токць — на значэнні гістарычнай памяці і ролі Галіцыі (як аналага П'емонта), як фактараў, што спрыялі развіццю ўкраінскага руху [13, 1, 8]. Апошняе сцвярджанне падзяляе і А. Латышонак [3, с. 14]. А на думку С. Гуціера, большы размах ўкраінскага руху тлумачыцца адноснай шматлікасцю інтэлігенцыі [цытуецца па 1, с. 100].

На наш погляд, адрозненні ў тэмах развіцця нацыянальнай кансалідацыі і, адпаведна, фактары, якія іх выклікалі, былі куды больш істотнымі. Паспрабую прадэманстраваць гэта на двух дастаткова красамоўных прыкладах. Ёсць шмат падабенства ў лёсах двух гісторыкаў, амаль аднагодкаў, якія амаль адначасова вучыліся ў Кіеўскім універсітэце, — М. Грушэўскага і М. Доўнар-Запольскага. Аднак другі не стаў старшынёй Беларускай Цэн-

тральнай Рады і не стварыў штосьці падобнага па памерах і значэнню адпаведнага «Історіі Украіны-Русі». І справа тут не ў адсутнасці ў М. Доўнар-Запольскага таленту, працавітасці ці патрыятызму. Справа ў нечым іншым. Прыклад другі. Па звестках Я. Грыцака, на выбарах ва Устаноўчы сход у 1917 г. ўкраінскія партыі падтрымала 5 млн чалавек, і яны значна апырэдзілі ўсе рускія партыі ва Украіне [1, с. 117]. У той жа час беларускія партыі і аб'яднанні на тых самых выбарах сабралі толькі 19 тыс. галасоў (0,59 % ад усіх) [6, с. 164]. Кантраст відавочны. І ён патрабуе больш падрабязнага і ўважлівага тлумачэння.

Разгледзім спачатку ўжо заяўленыя версіі, сярод якіх ці не найбольш папулярная заснавана на ролі Усходняй Галіцыі — «Украінскага П'емонта» ў развіцці ўкраінскага нацыянальнага руху. На наш погляд, па-першае, такое параўнанне далёка не бездакорнае, бо роля П'емонта ў аб'яднанні Італіі была ў значнай ступені іншай. Па-другое, не трэба перабольшваць значэнне Галіччыны. Неабходна ўлічваць, што ўкраінскі рух тут быў вымушаны канкураваць (што яму не заўсёды добра ўдавалася, напрыклад у 1860—1880-х гг.) з масквафільскім. Да таго ж трэба дадаць, што ўкраінцы ва Усходняй Галіцыі падвяргаліся даволі заўважнай асіміляцыі: з 1880 па 1910 гг. іх удзельная вага скарацілася з 64,7 да 58,9 % ад усяго насельніцтва [10, с. 480]. На наш погляд, ўкраінскі рух на наддняпроўскай Украіне меў усе шансы на поспех, нават калі б галіцыйскага фактару не існавала ўвогуле. Аб гэтым сведчыць этнічная гісторыя іншых народаў Расійскай імперыі, напрыклад эстонцаў, фінаў, латышоў, якія кансалідаваліся ў нацыі без якіх-небудзь «П'емонтаў».

Што ж тычыцца ролі уніяцтва, скасаванню якога на Беларусі схільны надаваць фатальнае значэнне ў апазнанні беларускага нацыянальнага руху Р. Радзік [13, с. 261], то тут трэба мець на ўвазе наступнае. Уніяцтва, сапраўды, шмат у чым паспрыяла развіццю галіцыйскага ўкраінскага руху. Але справа тут не ва уніяцтве, а ў тым месцы, якое яно займала ў сістэме сацыяльных і палітычных адносін у Галіцыі і Аўстрыйскай імперыі ў цэлым. Справа ў палітыцы Марыі-Тэрэзіі ў адносінах да уніятаў, накіраванай на прадстаўленне роўных правоў з каталікамі і развіццё уніяцкай адукацыі. Да гэтага трэба дадаць і вынікі, няхай і не паслядоўных, рэформ Іосіфа II, якія ўсе ж такі зрабілі сялян асабіста незалежнымі ад памешчыкаў. А яе наяўнасць лічыцца адным з неабходных фактараў паспяховага развіцця нацыянальнага руху. Адзначым, што захаванне уніяцтва на Валыні і Падоллі да 1839 г. не пакінула не толькі падобных на

Галіччыну, але і ўвогуле якіх-небудзь наступстваў для развіцця тут украінскага руху. Дададзім, што і на Беларусі, нават пры наяўнасці настолькі моцнага фактару, як Віленскі уні-

версітэт, уніяцтва не паспрыяла настолькі ж моцнай артыкуляцыі этнічнасці, як той, што была зроблена ў выданні «Русалкі Дністроў» (1837).

На наш погляд, адрозненні паміж тэмпамі развіцця кансалідацыі ўкраінскай і беларускай нацый палягаюць у першую чаргу ў значных адрозненнях этнасацыяльнай структуры насельніцтва. Менавіта скрозь гэтую прызму трэба разглядаць і значэнне фактару «гістарычнай памяці аб Гетманшчыне». М. Грох адзначае, што паспяховасць нацыянальнага руху залежыць ад наяўнасці ў грамадстве сацыяльнага канфлікту, які патэнцыяльна можна артыкуляваць у нацыянальна-культурнай форме [11, с. 87—88]. З гэтага пункту гледжання гістарычная памяць становіцца сапраўды фактарам развіцця руху, калі з ёй звязаны канкрэтныя сацыяльныя ці эканамічныя інтарэсы дастаткова шматлікіх сацыяльных груп насельніцтва (прынамсі большых, чым кола прафесійных гісторыкаў і аматараў старажытнасці). Да такіх груп ва Украіне трэба, па-першае, аднесці частку шляхты, у асяроддзі якой у канцы XVIII ст. утварылася кола «аўтанамістаў» і была знойдзена (ці створана) «Істория Русов». Па-другое, шматлікае «маларасійскае казацтва», якое ў 1817 г. складала 13,8 % падатнага насельніцтва Украіны (496 тыс. чалавек). Падкрэслім, што ў Палтаўскай губерні казакі складалі 42 % падатнага насельніцтва, Чарнігаўскай — 30 %, Екацярынаслаўскай — 16,3 %, Херсонскай — 8,3 % [падлічана аўтарам па 5]. Да 1858 г. пераважная большасць іх была пераведзена ў становішча казённых сялян, што адчувальна адбілася на сацыяльным самапачуцці. І нарэшце, па-трэцяе, найбольш баючы ўдар у выніку скасавання Гетманшчыны атрымала ўкраінскае сялянства на Левабярэжжы, для якога яна азначала прымусовае прымацаванне да зямлі. Невыпадкава, што менавіта з гэтых сацыяльных груповак рэкрутавалася значная частка актывістаў украінскага руху. Залішне будзе казаць аб адсутнасці значных па колькасці адпаведных пластоў насельніцтва ў Беларусі.

Дададзім да гэтага, што на працягу першай паловы XIX ст. сацыяльныя структуры Украіны і Беларусі развіваліся ці не ў розных накірунках. Так, у 1817 г. удзельная вага асноўнага кампанента структуры — прыгонных сялян — была амаль аднолькавай — адпаведна 55,6 % і 57 % ад усяго падатнага насельніцтва. Аднак у 1834 г. гэтыя суадносіны сталі адпаведна 56,8 % ва Украіне і 64,8 % у Беларусі [падлічана аўтарам па 5]. У 1858 г. доля прыгонных ва Украіне складала 44,2 % ад усяго насельніцтва (на Левабярэжжы, найбольш актыўным у нацыянальным руху, толькі 37 %), а ў Беларусі — 61,8 %. Гэты паказчык у Беларусі быў значна вышэйшым, чым у сярэднім па імперыі (37,5 %) [падлічана аўтарам па 7].

Ангельскі даследчык Дж. Брулі на падставе аналізу ролі розных сацыяльных груповак у развіцці нацыянальных рухаў прышоў да высновы, што

найбольшае значэнне ў ім мае гарадское дробнабуржуазнае насельніцтва (як масавая аснова) і інтэлігенцыя (як група, здольная да выпрацоўкі нацыянальных міфаў ды ідэалогіі) [9, с. 34, 49]. «Сацыяльны рэсурс» Беларусі і Украіны ў гэтых адносінах таксама моцна адрозніваюцца. Згодна з дадзенымі на 1817 г., калі гарадскія саслоўі падзяляліся на «хрысціян» і «яўрэяў», ва Украіне хрысціяне складалі 86,1 % купцоў і 44,8 % мяшчан (у Беларусі адпаведна 27,2 % і 21,1 %). Пры тым, калі сітуацыя ў Валынскай і Падольскай губернях была падобная на беларускую — «хрысціяне» тут складалі 36,2 % купцоў і 12,7 % мяшчан, то ў Палтаўскай, Чарнігаўскай і Екацярынаслаўскай губернях яна прынцыпова адрознівалася — тут гэтыя паказчыкі складалі адпаведна 95 % і 82,4 %. Калі ўлічваць, што ўдзельная вага каталікоў у апошнім рэгіёне была мізэрнай (ад 0,06 да 0,6 %), а маштабная міграцыя рускіх яшчэ не пачалася, то няцяжка дапусціць, што пераважную большасць «хрысціян» складалі менавіта ўкраінцы [падлічана аўтарам па 5].

Адзначым, што, хаця напрыканцы стагоддзя сітуацыя ва Украіне значна змянілася не на карысць украінцаў, яна тым не менш, як і раней, істотна адрознівалася ад беларускай. Так, у гарадах Украіны ўкраінцы складалі 32,27 % усіх жыхароў, беларусы адпаведна толькі 16,52 % [гэтыя і ніжэйпададзеныя звесткі падлічаны аўтарам па 4]. Трэба пры гэтым падкрэсліць, што ў гарадах Чарнігаўскай губерні ўкраінцы складалі 48,79 % жыхароў, Харкаўскай — 54,11 %, Палтаўскай — 57,15 %. Доля ўкраінцаў-гараджан ад усіх украінцаў (5,52 %) больш чым удвая перавышала адпаведны паказчык у беларусаў (2,27 %). У структуры мяшчанскага саслоўя ўкраінцы складалі 27,29 %, беларусы — 20,94 %, купецтва адпаведна 7,39 % і 1,89 %.

Сярод большасці тых, хто быў заняты ў інтэлектуальнай сферы, сітуацыя была больш-менш падобнай. Сярод чыноўнікаў украінцы складалі 40,8 %, беларусы — 38,7 %, праваслаўнага духавенства адпаведна 53,3 % і 47,3 %, настаўнікаў — 22,5 % і 20,6 %, дактароў — 31,3 % і 24,5 %. Дж. Брулі, аднак, падкрэслівае, што ў развіцці нацыянальных, ды і ўвогуле палітычных рухаў галоўную ролю адыгрывае не інтэлігенцыя масавых прафесій, але такія групы, як юрысты, журналісты, прафесары універсітэтаў [9, с. 49]. Так, сярод прыватных юрыстаў украінцы складалі 17 %, беларусы — толькі 9,9 %. Пры гэтым істотна адрозніваліся і абсалютныя лічбы: 442 юрыста-ўкраінца і 60 — беларусаў. Падобная сітуацыя існавала і сярод занятых у галіне навукі, літаратуры і мастацтва. Украінцы (усяго 467 чалавек) складалі 11,5 % гэтай групы, беларусы

(89) — 9,7 %. А аб наяўнасці колькі-небудзь згрупаванай беларускай прафесуры, па зразумелых прычынах, увогуле гаварыць немагчыма.

Падкрэслім, што наяўнасць універсітэцкіх цэнтраў стварыла значна лепшыя ўмовы для развіцця ўкраінскага нацыянальнага руху не толькі з пункту гледжання магчымасці выпрацоўкі нацыянальнай ідэалогіі, але і з пункту гледжання стварэння магчымасцей для вертыкальнай сацыяльнай мабільнасці.

Так, на кожныя 10 000 украінцаў прыходзілася 27 асоб з адукацыяй вышэй за пачатковую, а ў беларусаў — толькі 18. Пры гэтым гісторыя фарміравання ўкраінскай нацыі сведчыць, што менавіта канцэнтрацыя адукаванага насельніцтва стварае ўмовы да ўтварэння цэнтраў нацыянальнага руху. Так, у Кіеўскай губерні на кожныя 10 000 украінцаў прыходзілася 49 чалавек з адукацыяй вышэй за пачатковую, а ў Палтаўскай — нават 85 (гэта значыць адпаведна ў 1,8 і 3,1 раза вышэй за сярэдні ўзровень). Агульная колькасць украінцаў з адукацыяй вышэй за пачатковую складала 44 721, у беларусаў — 8320. Да гэтага трэба дадаць, што ва Украіне налічвалася 348 сялян з універсітэцкай адукацыяй (у Кіеўскай губерні — 120), а ў Беларусі — толькі 17.

Разам з тым, калі параўноўваць такі істотны сацыяльны рэсурс, як пісьменнае насельніцтва, то ўкраінцы і беларусы знаходзіліся ў прыкладна падобнай сітуацыі. Узровень пісьменнасці сярод беларусаў (у абсалютных паказчыках) быў нават вышэй (13,5 %), чым сярод украінцаў (12,9 %). Калі ўзгадаць прыклады латышоў і эстонцаў ды і іншых народаў, то можна зрабіць выснову, што поспех нацыянальнага руху залежыць ад балансу паміж сацыяльнай групай «генератараў» нацыянальнай ідэі (інтэлектуалаў «вольных прафесій») і яе патэнцыяльнай аўдыторыяй (пісьменным насельніцтвам). Відавочна, што і ва ўкраінцаў, і ў беларусаў такі баланс не склаўся і менавіта гэтым тлумачыцца параўнальная непаспяхокасць не толькі беларускага, але і ўкраінскага рухаў на фоне гісторыі іншых народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы.

Але з пункту гледжання сацыяльных рэсурсаў «генератараў» нацыянальнай ідэі працэс фарміравання ўкраінскай нацыі знаходзіўся ў значна лепшых умовах, чым на Беларусі. Калі да гэтага дадаць асаблівасці сацыяльна-палітычнага (роля земстваў, што значна раней былі створаны ва Украіне) і эканамічнага (узровень рынкавай актыўнасці ва Украіне амаль удвая перавышаў беларускі) развіцця, то значнае адставанне фарміравання беларускай нацыі выглядае цалкам зразумелым і выкліканым аб'ектыўнымі прычынамі.

ЛІТАРАТУРА

1. *Грицак, Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX стол. / Я. Грицак. Київ: Генеза, 2000.

2. *Екельчык, С.* Нацыяналізм украінцаў, беларусаў і славакаў / С. Екельчык // *Arche*. 2001. № 2. С. 30—41.
3. *Латышонак, А.* Народзіны беларускай нацыянальнай ідэі / А. Латышонак // *Спадчына*. 1992. № 1. С. 9—14.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: в 86 т. / под ред. Н. А. Тройницкого. Т. 4, 5, 7, 11, 12, 16, 17, 23, 32, 33, 44, 47, 48, 49.
5. Переписи населения России. Итоговые материалы подворных переписей и ревизий России (1646—1858 гг.). Вып. 8, 9. М.: АН СССР, 1972.
6. *Рудовіч, С.* Час выбару. Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 г. / С. Рудовіч. Мн.: Тэхналогія, 2001.
7. Статистические таблицы Российской империи. Наличное население за 1858 г. СПб., 1863.
8. *Токць, С.* Беларускі нацыянальны рух XIX — пач. XX ст. у кантэксце нацыянальных рухаў народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы / С. Токць // Нацыянальныя пытанні: матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў. Мн.: Бел. кнігазбор, 2001. С. 68—76.
9. *Breuilly, J.* The State and Nationalism / J. Breuilly // *Understanding Nationalism. Polity*, 2001.
10. *Chwalba, A.* Historia Polski. 1795—1918 / A. Chwalba. Krakow: Wydawnictwo literackie, 2000.
11. *Hroch, M.* Social precondition of national revival in Europe / M. Hroch. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
12. *Hroch, M.* From the national movement to the fully-formed nation: the nation building process in Europe / M. Hroch // *Mapping the nation*. Edited by G. Balakrishnan, London; New York: Verso, 1996.
13. *Radzik, R.* Między zbiorowości a wspólnotę narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia / R. Radzik. Lublin, 2000.
14. *Waldenberg, M.* Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee / M. Waldenberg. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992.